

מהאצ"ל לגח"ל

קווי מתאר של תנועת החרות, 1948-1965

יחיעם ויץ

מבוא

מטרתו של מאמר זה לתאר, לנתח ולאפיין את התפתחותה של תנועת החרות בשלב הראשוני בקורותיה: מהקמתה בקיץ 1948 ועד כינון גח"ל (גוש חרות-ליברלים), הבלוק הפרלמנטרי המשותף של תנועת החירות והמפלגה הליברלית, באביב 1965. המאמר נחלק לחמישה פרקים:

1. שלב ההקמה ו'החלומות הגדולים' (1948-1949) - מהקמת התנועה ועד הבחירות לאספה המכוננת.
2. שלב ההידרדרות והבלימה (1949-1952) - מבחירות אלה ועד הוויכוח על המשא-ומתן הישיר עם גרמניה בעניין ה'שילומים'.
3. שלב ההמראה (1952-1955) - מאותו ויכוח ועד הבחירות לכנסת השלישית (יוני 1955).
4. שלב הדשדוש במקום (1955-1961) - מן הבחירות לכנסת השלישית, דרך הבחירות לכנסת הרביעית (נובמבר 1959) ועד הבחירות לכנסת החמישית, שנערכו בעצם ימי 'פרשת לבון' (אוגוסט 1961).
5. שלב החיפוש אחר שותף למאבק למען החלפת השלטון (1961-1965) - מן הבחירות לכנסת החמישית ועד הקמת גח"ל.

שלב ההקמה ו'החלומות הגדולים' (1948-1949)

בשנת 1948, שנת הקמתה של מדינת ישראל, חלו התפתחויות חשובות במפה הפוליטית: גופים פוליטיים חדשים קמו וצירופים פוליטיים חדשים נוצרו. האירוע שנתפס באותם ימים

1. לפרטים על השינויים האלה ראו: בנימין נויברגר, המפלגות בישראל, תל-אביב 1991.

כאירוע החשוב ביותר היה כינונה של מפ"ם, שהוקמה בינואר 1948² על יסוד איחוד כוחות בשמאל הציוני (דן הורוביץ כתב בהקשר זה על 'קסם האלטרנטיבה להנהגת מפא"י - שרבים מבני דור-בארץ, מאוכזבי המדינה, ייחלו לה בראשית שנות החמישים'³). אולם ההבטחה שהיתה גלומה במפ"ם לא מומשה. בשנות קיומה היא היטלטלה ממשבר למשבר ומקרע לקרע, וב-1954, שש שנים וחצי לאחר ייסודה, היא התפלגה.

ההתפתחות השנייה היתה התאחדותן של המפלגות הדתיות - הן הציוניות והן החרדיות והלא-ציוניות - לבלוק פרלמנטרי שנקרא 'החזית הדתית המאוחדת'. מבחינת המחנה הדתי האיחוד היה צורך חיוני, שכן אנשיו היו חייבים לעמוד יחד מול הרוב הגדול של החילונים במאבק על עיצוב דפוסי המדינה הצעירה כמדינה יהודית. ואולם, האיחוד הזה היה תופעה חולפת: פחות משנתיים לאחר כינונו הוא התפרק (בבחירות לכנסת השנייה הגישו את מועמדותן ארבע רשימות דתיות נפרדות), ואפשר לראותו כתוצר של השאיפה הכללית ששררה ב-1948 - 'לאחד את המחנה'.

במרכז המפה הפוליטית ניתן ביטוי נוסף לשאיפה הזאת בהקמתה של המפלגה הפרוגרסיבית. מפלגה זו קמה בעקבות איחודם של שלושה גופים: 'מפלגת עלייה חדשה' (שנוסדה ב-1942 ביוזמת התאחדות עולי מרכז אירופה), 'התאחדות הציונים-הכלליים' (הציונים-הכלליים א' - הפלג המתקדם של הציונים-הכלליים) ו'העובד הציוני'. גוף פוליטי נוסף במרכז המפה, שגם הוא הוקם מתוך אותה שאיפה, היה 'הציונים-הכלליים'. הגופים המרכזיים שהרכיבו אותו היו 'ברית הציונים-הכלליים' (הציונים-הכלליים ב' - הפלג הימני של הציונים-הכלליים) ו'האיחוד האזרחי'.⁴ שניאור זלמן אברמוב, שהיה שנים רבות מראשי הציונים-הכלליים, טען ש'הגורם שאיחד שני זרמים אלה היה הרצון להתמודד עם כוחו הגובר של השמאל'.⁵

אירוע פוליטי נוסף שהתרחש באותה שנה היה ייסודה של תנועת החרות. חרות הוקמה על יסודותיו של האצ"ל, שיצא מן המחותרת עם הקמת המדינה. מנחם בגין, מפקד האצ"ל, הכריז על הקמת התנועה בשידור רדיו ב'קול ציון הלוחמת', תחנת השידור של האצ"ל, במוצאי שבת, 15 במאי 1948 (ו' באייר תש"ח) - יום אחד לאחר הכרזת המדינה. מועד ההכרזה לא היה מקרי: הכרזתו היתה מעין 'משקל נגד' ובבואה להכרזת בן-גוריון. בניגוד לתופעות שצוינו לעיל, הקמתה של תנועת החרות הביאה לפילוג ולא לאיחוד. מיום הקמתה ועד ערב הבחירות לכנסת הראשונה נעשו נסיונות רבים לאחד את השורות בקרב התנועה הרוויזיוניסטית. נסיונות אלה כשלו, ובבחירות לכנסת הראשונה הגישו את מועמדותן שתי מפלגות רוויזיוניסטיות: הגוף החדש - תנועת החרות, והגוף הוותיק -

2. על מפ"ם ראו: אלי צור, נופי האשליה: מפ"ם, 1948-1954, קריית שדה-בוקר 1998.
3. דן הורוביץ, תכלת ואבק: דור תש"ח - דיוקן עצמי, ירושלים 1993, עמ' 72.
4. גוף שהיה מקורב לציונים-הכלליים וכלל את התאחדות האיכרים וראשי הערים, ובהם ישראל רוקח מתל-אביב ויוסף ספיר מפתח-תקווה.
5. ש"ז אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, תל-אביב 1995, עמ' 29.

הצה"ר. מה הביא את ראשי חרות לטרפד את נסיונות האיחוד? אפשר לציין סיבות רבות לכך, ובהן הרצון לפרוץ את המעגל המסורתי של בוחר התנועה הרוויזיוניסטית, או חוסר הרצון לכונן מפלגה מאוחדת עם 'עסקני הצה"ר'. אך הסיבה המרכזית היתה שאיפתה של התנועה להיות נציגתו היחידה של העולם הרוויזיוניסטי, ושאפתו של בגין להיות היורש היחיד של האב המייסד, זאב ז'בוטינסקי.

פרק הזמן שבין ייסודה של חרות לבין הבחירות לכנסת הראשונה התאפיין בהתארגנות מהירה לקראת הבחירות לאספה המכוננת – מבחנה האלקטורלי הראשון של התנועה החדשה – ובאכזבה מרה מתוצאותיהן. בחודשים הראשונים לקיום התנועה היתה מטרתם של חבריה אחת – לנצח בבחירות. הם חשו בכירור שזו הזדמנות נדירה לתפוס מקום בקדמת הבמה הפוליטית, והעריכו שהציבור ייתן בהם אמון משני טעמים מרכזיים: ראשית, משום שלטענתם הם שגירשו את הבריטים מארץ-ישראל (במערכת הבחירות הראשונה נסב הוויכוח על העבר, ואנשי חרות היו משוכנעים שהציבור יכיר להם תודה על כך); ושנית, הם היו סבורים שהציבור הישראלי יתמוך בתנועתם בהיותה תנועה צעירה המסמלת את רוח הציבור, תנועה שלא היתה חלק מן הממסד הוותיק בימי היישוב.

ערב הבחירות היו ציפיותיהם של חברי התנועה גבוהות ביותר. ראשיה סברו כי היא עשויה לקבל 25 מנדטים ואף יותר, ובכך להגיע למעמד פוליטי נכבד – המפלגה השנייה בגודלה אחרי מפא"י והמפלגה המרכזית באופוזיציה – מעמד העשוי לשמש לה קרש קפיצה היישר לשלטון. גם יריביה סברו כך. ואולם, ב-25 בינואר 1949, יום הבחירות, התנפצו התקוות המפליגות הללו. התברר כי תנועת החרות קיבלה 14 מנדטים בלבד, ולא הצליחה לזכות באמונם של מי שלא נכללו בציבור המסורתי של מצביעי הצה"ר.⁶ כך התנפצה גם התקווה בעניין מעמדה של התנועה. אוהדים ויריבים הגיעו למסקנה נחרצת: חרות ספגה מכה ניצחת בבחירות. באחד העיתונים נטען שכשלונה היה 'כשלון הקיצוניים', כשלונן של שתי דמויות דומות אך קוטביות – מנחם בגין מימין ומשה סנה משמאל – שהיו, כך נטען, 'המנוצחים האמיתיים במלחמת בחירות זו'.⁸ כך אפוא מצאה עצמה תנועת החרות במעמד של מפלגה בינונית שחייבת לעצב את דמותה ואת תדמיתה, ושאיפוזיה הגדולה גוועו.

6. על כך ראו: זאב צחור, 'מפא"י, מפ"ם והקמת ממשלת ישראל הראשונה, 1949', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 378-399.

7. בבחירות לקונגרס הציוני הכ"ב, באוקטובר 1946, היא קיבלה 13.7% מקולות הבחורים. בבחירות לכנסת הראשונה קיבלו שלוש המפלגות הקשורות לתנועה הרוויזיוניסטית שיעור דומה מקולות הבחורים: בתנועת החרות תמכו 11.2%, בצה"ר – 0.6%, וברשימת הלוחמים (יוצאי לח"י) – 1.2%, ובסך הכול – 13.1%.

8. 'כשלון הקיצוניים', מאמר המערכת, הארץ, 27 בינואר 1949.

שלב ההידרדרות והבלימה (1949–1952)

בשלב הזה ירדה ושקעה תנועת החרות עד שהגיעה אל פי התהום, כשהיא נאבקת על עצם הישרדותה (ינואר 1949-ינואר 1952). הכישלון בבחירות לאספה המכוננת היה שלב ראשון בהידרדרותה הפוליטית באותן שנים, הידרדרות שהגיעה לידי איום על עצם קיומה. אחד הביטויים העיקריים למצבה הקשה היה הקונפליקט ההולך ומעמיק ששרר בין מנחם בגין ותומכיו לבין אנשי הסיעה החדשה שהוקמה במסגרת התנועה – סיעת 'למרחב'. ניצני האופוזיציה צצו בקיץ 1949. חבר-הכנסת שמואל מרלין, המזכיר הכללי של תנועת החרות, שהיה מראשי משלחת האצ"ל בארצות-הברית, עמד בראש קבוצה שניסתה לערער על מנהיגותו של מנחם בגין. אנשי הקבוצה קבעו שבראשות התנועה יש להעמיד מנהיגות דינמית ורבת יוזמות במקום בגין.⁹ לעמדתם היו שני פנים: אידאולוגי ופרסונלי. מבחינה אידאולוגית הם ראו בנכונותו של בגין לקבל במלואם את כללי המשחק הנהוגים בדמוקרטיה פרלמנטרית עדות לכך שהשתלב במשטר הקיים ונטש את התקווה והחלום להקים לו חלופה. ראשי הקבוצה גרסו כי תפקידה של חרות הוא לא רק לתקן את שגיאות המשטר בתוך כותלי הפרלמנט, אלא גם להתסיס את השכבות הממורמות בציבור. כמו כן התנגדו אנשיה להשתלבותה של חרות במוסדות התנועה הציונית – הסוכנות היהודית והקרן הקיימת. גם בכך הם ראו עדות להתמסדותה של חרות. בשיחה עם בן-גוריון טען חבר הקבוצה הלל קוק כי 'ההסתדרות הציונית היא אבסורד'.¹⁰ מן הבחינה האישית ראו אנשי הקבוצה במנחם בגין מנהיג גלוי, שהפך ממנהיגה של מחתרת לוחמת לעסקן פוליטי מן השורה.

במהלך כהונתה של הכנסת הראשונה התרחשו כמה אירועים שהביאו להסלמת המשבר. ב-14 בנובמבר 1950 נערכו בחירות לרשויות המקומיות. זה היה מבחנה האלקטורלי הראשון של חרות מאז כשלונה בבחירות לאספה המכוננת. ברוב הריכוזים העירוניים השיגה התנועה תמיכה פחותה מזו שהשיגה בבחירות לאספה המכוננת, ובסך הכול איבדה כרבע מכוחה.¹¹ אך מעבר לתוצאות המאכזבות, התוצאה הבולטת ביותר של בחירות אלה היתה נצחונם המדהים של הציונים-הכלליים, שהכפילו את כוחם כמעט פי ארבעה בהשוואה להישגיהם בבחירות לאספה המכוננת.¹² משמעותו של ניצחון זה היתה כפולה: הסתבר כי הציונים-הכלליים, ולא חרות, היו היעד העיקרי לקולותיהם של מאוכזבי שלטון מפא"י, ולא זו בלבד

9. אורנה מילר, "הקבוצה העברית" – אידאולוגיה ופוליטיקה: ממשלחת האצ"ל בארצות-הברית עד סיעת "למרחב" בתנועת החרות, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 2002, עמ' 84 [להלן: מילר, 'הקבוצה העברית'].

10. שם.

11. עמנואל כספי, 'המפנה המפתיע בדעת הקהל', יזמה, מ"ח (23 בנובמבר 1950). מסקנה זו התבססה על כך שבאותן רשויות שבהן הצביעו בעבורה 45 אלף בוחרים, עתה הצביעו בעבורה 33 אלף.

12. על-פי חישובי זלמן ארן, שכיהן באותה עת כמזכיר הכללי של מפא"י, לפי תוצאות הבחירות לאספה המכוננת היו הציונים-הכלליים אמורים לקבל בבחירות אלה 21 אלף קולות. בפועל קיבלו 81 אלף, כלומר כמעט פי ארבעה. ראו דבריו בישיבת מרכז מפא"י, 23 בנובמבר 1950, אמ"ע 23/50.

אלא שמקצתם של מצביעי חרות 'ערקו' לציונים הכלליים. כרבע מן הקולות שנוספו למפלגת הציונים הכלליים והקנו לה את הניצחון הגדול (14 אלף מתוך 60 אלף) היו קולות של אנשי חרות.¹³ מי שעמד על משמעות כשלונה של חרות בבחירות הללו היה הפובליציסט והרוויזיוניסט הוותיק קלמן כצנלסון. הוא טען שאין טעם להתנחם בכישלון החרוץ של מפא"י (כפי שניסו לעשות עורכיו של בטאון המפלגה, חרות),¹⁴ שכן המשמעות האמיתית של תוצאות הבחירות היא שהציונים הכלליים הפכו ל'מדרגת כוח המוני בשכבות העממיות. עמדה זו אנו תובעים לעצמנו'.¹⁵

בדצמבר 1950, מיד לאחר הבחירות לעיריות, הביאה התסיסה במפלגה וההתנגדות למנהיגותו של בגין ולדרכו להקמתה של סיעת 'למרחב'. אנשי הסיעה טענו שהנהגת התנועה אחראית למצב הירוד בתנועה, וכמה מהם אף הרהיבו עוז ודרשו מבגין להתפטר מתפקידו כיושב-ראש התנועה. אמנם לימים טען שמואל תמיר כי 'בהקמת הסיעה האופוזיציונית בתנועה לא היתה כוונה להתארגנות נגד בגין',¹⁶ אך באותה עת הוא עצמו קבע בתוקף כי יש לדרוש ממנחם בגין להתפטר. 'לשם מה קיימת במילון מלה "התפטרות" אם אתה אינך מתפטר?', הוא טען לעומתו.¹⁷

זמן לא רב לאחר בחירות אלה, ב-26 בפברואר 1951, נפתחה הוועידה הארצית השנייה של התנועה.¹⁸ סיעת 'למרחב' הרדיקלית (בראשות ח"כ שמואל מרלין, ועורך-הדין הצעיר שמואל תמיר) ערערה בה בגלוי על מנהיגותו של מנחם בגין, ובכך איימה עליה וסיכנה אותה. בגין אמנם הצליח לגבור על יריביו בוועידה, אולם הקרע שהתגלה במהלכה הביא לשתי תוצאות חמורות. ראשית, חל פילוג בסיעת חרות בכנסת: במרס 1951 ביקשו חברי הכנסת קוק וז'בוטינסקי מוועדת הכנסת שתכיר בהם כסיעה נפרדת הואיל ופרשו מחרות. ושנית, הוויכוח הפנימי הקריף והסדקים באחדות הסיעה נעשו גלויים יותר ויותר. גם לאוזוני של ראש הממשלה הגיעו הידיעות על הקרע החמור הזה. ביוני 1951, ימים ספורים לפני הבחירות לכנסת השנייה, הוא כתב על כך ביומנו: 'בחרות יש התרוצצות - גם לאחר שיצאו ז'בוטינסקי וקוק. ההתרוצצות היא בין בגין, שנכשל מבחינת כספים והנהגה, ובין

13. בעניין זה ראו דברי ארן, שם.

14. דוגמאות לכך היו הכותרת הראשית בחרות 'הקץ למשטר מפא"י' (16 בנובמבר 1950) והכותרת 'בצאת ישראל ממפא"י' (17 בנובמבר 1950).

15. קלמן כצנלסון, 'ראשית הסיכום', חרות, 17 בנובמבר 1950. על התגובות בתנועת החרות לנוכח תוצאות הבחירות ראו: אורית רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד - תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית בראשית העשור הראשון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 2002, עמ' 178-180 [להלן: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד'].

16. שמואל תמיר, בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה, א, תל-אביב 2000, עמ' 210.

17. יוחנן בדר, הכנסת ואני, ירושלים 1979, עמ' 49.

18. לוועידה זו היתה חשיבות מכרעת, אך לחוקר אין אפשרות לשרטט תמונה מלאה שלה. היא נערכה בדלתיים סגורות ופרוטוקול הוועידה לא נמצא. ניתן ללמוד על הדיונים ממידע חלקי שפרסמה העיתונות בנושא זה. על כך ראו: מילר, 'הקבוצה העברית' (לעיל הערה 9), עמ' 94.

הקיצונים: [שמואל] מרלין, [שמואל] תמיר (כצנלסון), פישלוב.¹⁹ קבוצה זו רוצה לתפוס השלטון בחרות. בגין פייס קבוצת אלטמן ככוח נגד, אך אלטמן חותר יחד עם הקיצונים להדיח בדר, מרידור ואנשי בגין האחרים.²⁰

עוד סיבה לדימוי הבעייתי של חרות היתה הדברים שנשא בגין בפתיחת הוועידה. בין השאר הוא העלה תוכנית 'נגד סכנת השמדה', בהציעו לפנות את כל הילדים שגילים עד 15 שנה 'אל מעבר לים'. הוא טען שמדובר בתוכנית ש'אינה פנטסטית': 'מבוגרים יוכלו להילחם כשידעו כי חייהם ועתידם של ילדיהם מובטחים'.²¹ הדברים הותירו בשומעיהם רושם קשה ביותר. כל חברי התנועה – תומכיו של בגין ומתנגדיו – הגיבו בהסתייגות למשמע גאומו, ואף ראו בו נאום תבוסתני וביטוי עגום למצב התנועה.²²

מיד לאחר הוועידה נכתב כי בעקבות חילוקי הדעות החריפים הפוקדים את התנועה הצעירה 'נתעוררו ספקות אצל משקיפים רבים, בדבר עתידה כמפלגה'.²³ במאמר שניתח את מעמד התנועה הסיק הכותב, אריה זיו, כי מאז היווסדה השתנה דיוקנה של חרות ללא הכר, ולכן עתידה הפוליטי אפוף מסתורין.²⁴ הוא טען כי לשינוי הזה יש כמה וכמה ביטויים. אחד מהם היה, לטענתו, הפיכתה של חרות ממפלגת אוונגרד רדיקלית לעוד 'מפלגת ימין רגילה, בעלת גוון "סולידי" למדי עם חזות זעיר בורגנית'. זיו גרס כי שינוי זה יביא לכך שחלק מן ה'פריפריה האזרחית לשעבר של האצ"ל יעבור למחנה הציונים הכלליים, הנראים כמוסמכים ומוכשרים יותר להיות דוברים ומגשימים בשטח הכלכלי.

לטענתו של זיו, למהפך זה היו כמה סימנים בולטים. אחד מהם היה הבלטתו של ההיבט הכלכלי בתעמולת הבחירות. במערכת הבחירות לאספה המכוננת העמידה חרות במרכז תעמולתה ססמאות שקראו ל'שהרור ירושלים וארץ-ישראל כולה'. לעומת זאת, בתקופה הנדונה הורכב חלק הארי של מחשבת חרות ותעמולתה מתביעות כלכליות, כגון דרישות ליוזמה חופשית בשביל המעמד הבינוני, לביטול התורים והביורוקרטיה, וכיוצא באלה. הביטוי העיקרי לכך היה הגיוני הגורף של 'חרפת הקיצוב': שלוש שנים לפני כן, התנועה 'הטיפה לקורבנות ולהינזרות', ואילו עתה יצאה חוצץ נגד המדיניות הכלכלית של הממשלה, ובמיוחד נגד ה'צנע'. סימן בולט נוסף היה פרסונלי, והתבטא בשינויים בהרכב רשימתה לכנסת: באותה עת הוצא ממנה אורי צבי גרינברג, ששיבצו במקום השני ברשימת חרות לכנסת הראשונה 'נועד לשמש סמל לחזון הבלתי־פשרני' של המפלגה החדשה; בו בזמן צורפו אליה בנימין אבניאל, כלכלן ואיש התאחדות בעלי התעשייה, ואריה אלטמן, 'העסקן המפלגתי הרוויזיוניסטי ולאחרונה יועץ ראש הממשלה לענייני תירות'. שינויים אלה, טען

19. עורך־דין שמואל פישלוב (שלף) עבר אחר־כך לאחדות העבודה והיה שגריר במנילה, הפיליפינים. הוא נהרג בתאונת דרכים בשנת 1972.

20. 'ימן בן־גוריון, 12 ביוני 1951, אב"ג.

21. מ' בגין פותח ועידת 'חרות', חרות, 27 בפברואר 1951.

22. מילר, 'הקבוצה העברית' (לעיל הערה 9), עמ' 95.

23. 'תנועת החרות ולבטיה', מאמר מערכת, הארץ, 29 בינואר 1951.

24. אריה זיו, 'לדמותה של "תנועת החרות"', הארץ, 6 ביולי 1951.

זיו, 'מראים בבהירות לאן פני המפלגה מכוונות ובמה היא רואה את עתידה. קביעת המקומות לנציגי "הסתדרות העובדים הלאומית" משלימה את התמונה'.

ואולם, נטען במאמר, הסיבה העיקרית למשבר היתה שבמידה רבה איבדה התנועה את הרלוונטיות שלה. התקפותיה הבוטות על הממשלה, בעיקר בעניין ירושלים, איבדו את משמעותן כשהממשלה החליטה להפוך את ירושלים לבירת ישראל (בין היתר כדי לנטרל את לחץ האופוזיציה בכלל, ואת לחצה של חרות בפרט). עניין הגבולות ושלמות הארץ ירדו מסדר היום הציבורי, 'וממילא הוקהה החוד שבידי "חירות"; במקום הדרישה לפעולה נשאת רק ביקורת על מדיניות החוץ'. מכל אלה הסיק זיו כי עתידה של התנועה אינו ברור.

בעצם מערכת הבחירות לרשויות המקומיות נדחקה חרות לפינה. הקרב העיקרי היה בין מפא"י לבין הציונים הכלליים, וחרות נעלמה למעשה מתודעת הבוחר. בעניין זה היה הבדל עצום בין מערכת הבחירות הזאת לבין זו שקדמה לה – מערכת הבחירות לאספה המכוננת. אז ניצבו על הבמה שלושה שחקנים מרכזיים – מפא"י, מפ"ם וחרות, ואילו עתה נדמה היה שחרות פשוט אינה קיימת. כעת התנהל המאבק העיקרי בין מפא"י לבין הציונים הכלליים ומפ"ם. ערב הבחירות נכתב כי 'עיקרי החצים של תעמולת מפא"י והסברתה מכוונים נגד שני היריבים המסוכנים ביותר: הציונים הכלליים ומפ"ם'.²⁵ איש לא ראה אפוא בתנועת החרות 'יריב רציני'.

התשובה לשאלה בעניין עתיד התנועה ניתנה פחות מחודש לאחר פרסום מאמרו של זיו, בבחירות לכנסת השנייה, שנערכו ב־30 ביולי 1951. בבחירות אלה ספגה חרות מכה קשה ביותר: היא איבדה כמעט מחצית מכוחה, ומ־14 המנדטים שהיו לה נותרו 8 בלבד.²⁶ לעומת זאת, הציונים הכלליים זכו ב־23 מנדטים. כמו בבחירות לרשויות המקומיות, גם הפעם הם היו לכתובת העיקרית למאוכזבי שלטון מפא"י.

בעקבות המפלה התפרסמו תגובות רבות בעיתונות. בדבר, בטאון ההסתדרות, נכתבו דברים ברורים בעניין זה. נטען כי לאחר הבחירות לא נותר אלא להיערך לאירוע אחד: 'לחכות לחיסולם המוחלט בשנים הבאות: כמפלגה; כאנשים'.²⁷ במידה רבה משקף המשפט הזה את הלך־הרוח ששרר אז בכל הנוגע לתנועת החרות. ואכן, באותה עת חוותה התנועה את המשבר החמור ביותר בתולדותיה. בעקבות תוצאות הבחירות היא נקלעה לסחרור שאיים על עצם קיומה. מנהיגה, מנחם בגין, הודיע על פרישה מהחיים הפוליטיים (כבר בשלהי 1950 הביע בגין את רצונו לפרוש מהזירה הפוליטית, בעקבות התגובות הקשות שנשמעו בתנועתו לנוכח הישגיה הדלים בבחירות המוניציפליות, ולאחר הבחירות לכנסת השנייה הוא מימש את כוונתו זו²⁸). לממלא מקומו נבחר אריה בן־אליעזר. בשלהי 1951 לקה בן־אליעזר בהתקף לב והתנועה נותרה ללא מנהיג. מי שעמד בראש התנועה בפועל היה מזכירה,

25. שמעון סאמט, 'במטות לוחמי הבחירות העיקריים', הארץ, 24 ביולי 1951.

26. היא קיבלה 46,651 קולות (6.6% מקולות הבוחרים).

27. 'מה נשתנה?', דבר ('דבר היום'), 2 באוגוסט 1951.

28. מילר, 'הקבוצה העברית' (לעיל הערה 9), עמ' 92.

עורך־הדין יעקב רובין ('אודם'). במשך זמן־מה הוא כיהן כעורך בטאונה, חרות, אך מעולם לא היה חלק מהנהגת התנועה ואף לא היה חבר־כנסת. למעשה, כל שנותר לו לעשות בתפקידו היה לשמש 'כונס נכסים' של תנועה פוליטית מתפרקת.

שלב ההמראה (1952–1955)

נקודת המפנה בקורות תנועת החרות היתה הוויכוח על השילומים, שהחל בשלהי 1951, הגיע לשיאו בינואר 1952 ונמשך כל אותה שנה. עמדת התנועה בוויכוח זה, כלומר התנגדותה הנחרצת לכל משא־ומתן עם גרמניה, העניקה לה כמה יתרונות: ראשית, היא השיבה את מנחם בגין מגלותו הפוליטית; שנית, היא הצדיקה את קיום התנועה והעניקה לה סמל ודגל, במקום דגל שלמות המולדת, שאיבד את הרלוונטיות שלו; שלישית, היא השיבה את הרוח למפרשי עסקניה ופעיליה והעניקה להם 'גאוות יחידה'; ורביעית, היא העניקה לה נשק במאבקה נגד הציונים־הכלליים, שבאותה עת היו האופוזיציה הראשית בכנסת וניקזו את המחאה נגד שלטון מפא"י מן המתרס הימני של המפה הפוליטית.²⁹

באפריל 1954 נערכה הוועידה השלישית של התנועה. בוועידה זו התחולל ויכוח חריף, שנסב על מהותו של המשטר בישראל ועל הדמוקרטיה. כמה מן המשתתפים, ובמיוחד בעלי הרקע הבית"רי שבהם, טענו שהתנועה חייבת לשמור על שתי אופציות: האחת, לתפוס את השלטון באמצעות פתק הבוחר; ואילו השנייה, להוציא את ההמונים לרחובות. במילים אחרות, היו בחברי התנועה מי שצידדו באפשרות של הפיכה. אפילו חבר־כנסת חיים לנדאו, עוזרו הנאמן של בגין, לא אבה לוותר על האופציה הזאת. הוא טען שהיום 'דרך הקלפי' היא הדרך היחידה, אבל איש אינו יודע מה יהיה בעוד שנתיים או בעוד שלוש שנים. על הלך־הרוח הזה כתב יונתן שפירא: 'ליוצאי בית"ר ואצ"ל קשה היה לקבל את הרעיון שהדרך הדמוקרטית היא הדרך היחידה הפתוחה בפניהם להגיע לשלטון'.³⁰ ואולם בגין, בנאומו בוועידה, הדגיש שהוא דוחה בשתי ידיים את האופציה הזאת. עתה, במדינתו, הוא טען, יש כמה אפשרויות לתפוס את השלטון: למשל, להוציא המונים לרחובות, לתת להם נשק ולשלוח אותם 'עלי הבריקדות', או לארגן הפיכה צבאית. ואולם, הדגיש בגין, יש רק דרך אחת להגיע לשלטון, והיא באמצעות פתק הבוחר.

ועידתה זו של חרות נערכה כשנה ורבע לפני הבחירות לכנסת, והעניקה לה לגיטימציה חשובה – חרות הצטיירה בה כמפלגה המכבדת את החוק וגם את הדמוקרטיה. בכך שמרה

29. על תוצאות המאבק נגד המשא־ומתן הישיר עם גרמניה בעניין השילומים הרחבתי במאמרי 'הדגל החלופי – קשרי ישראל עם גרמניה המערבית בתנועת חרות, 1951–1967', ציון, ס"ז, ד (תשס"ב), עמ' 448–452 [להלן: ויץ, 'הדגל החלופי'].

30. יונתן שפירא, לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות – הסבר סוציולוגי־פוליטי, תל־אביב, 1989, עמ' 96.

על שני פנים שלה – בעיני תומכיה הנאמנים היא היתה תנועה שמוכנה לשלם את מלוא המחיר למען עקרונותיה, ולציבור הרחב היא הוצגה כמפלגה סולידית, הפועלת על-פי הכללים המקובלים. הדואליות הזאת העניקה לה כוח עצום ואפשרה לה לפעול בשני מישורים. ואכן, ועידה זו סימנה שלב נוסף בתהליך התאוששותה של התנועה, תהליך שאת פירותיו קטפה בבחירות לכנסת השלישית, ב־30 ביולי 1955.

ההכנות למערכת הבחירות נפתחו בתחילת השנה. מעיון בפרוטוקולים של ישיבות התנועה אפשר ללמוד על קווי האסטרטגיה שנבחרה. ראשית נקבע כי התנועה חייבת לכוון את התקפתה נגד שני גורמים: מפא"י והציונים הכלליים. 'עלינו להתקיף הן מפא"י והן הציונים הכלליים', טען מנחם בגין בישיבת מרכז התנועה בשלהי ינואר 1955.³¹ קו נוסף היה ההחלטה להתמקד בעולים החדשים. בישיבה הנדונה קבע בגין את העיקר האסטרטגי הזה, באמרו: 'מציע להתפשט יותר. לדעתי לא נוכל לכסות לא בכוח-אדם ולא בכסף. הדגש – מרכזים עירוניים'.³² החלטה נוספת היתה להתקיף את ממשלת שרת בעניין מדיניות 'ההבלגה' שנקטה. בדיון שנערך במרכז התנועה לרגל החילופים בממשלה (בפברואר שב דוד בן-גוריון לממשלה בתפקיד שר הביטחון במקום פנחס לבון) קבע אברהם דרורי, המזכיר הכללי של התנועה: '[למרות ההחזרה של בן-גוריון] יש עכשיו שני מפא"י, [...] [יש] אחת – של שרת [והשנייה – של בן-גוריון]. בן-גוריון לא יביא את הגאולה. ואילו בגין טען שהתפטרותו של לבון מראשות מערכת הביטחון מובילה למסקנה שעמדת ההבלגה של שרת ניצחה. בעניין זה הדגיש בגין כי השר החדש קיבל למעשה את המדיניות של שרת, וכי 'העם חייב לדעת זאת'.³³

בניגוד לציפיות המוקדמות, בבחירות לכנסת השלישית קיבלה חרות 15 מנדטים. בכך הכפילה את כוחה והפכה למפלגה השנייה בגודלה בכנסת ולמפלגת האופוזיציה הראשית. תוצאה זו נתפסה כהישג מרשים ביותר – ובמידה רבה אפילו בלתי-צפוי – הן בעיני תומכיה והן בעיני הצופה מן הצד. במאמר מערכת שהתפרסם בהארץ יום לאחר הבחירות נכתב כי 'תנועת החירות עלתה למדרגה של המפלגה השנייה במעלה. זוהי התוצאה הבולטת ביותר של הבחירות'.³⁴ 'הנשק הסודי' של תעמולת חרות היה מנחם בגין. הוא היה אחד המשתתפים הבולטים במערכת הבחירות הזאת, לצדם של דוד בן-גוריון ויגאל אלון. המשולש הזה לא היה מקרי: במוקד הבחירות עמדה שאלת ה'אקטיביזם', והשלושה, שהיו 'הנאומים המושכים אלפים לאספות בחירות',³⁵ סימלו אותה. הכתבה בהארץ מתארת את קסם הרטוריקה של בגין בקבעה כי 'בנואם זה דבק עדיין הקסם מימי המחתרת והמאבק נגד הבריטים'. התוצאות שהשיגה חרות בבחירות אלה נחשבו להישג מרשים, אף שהיו דומות ביותר

31. ישיבת מרכז התנועה, 27 בינואר 1955, מכון ז'בוטינסקי בישראל 5-2-1 [להלן: מזב"י].

32. שם.

33. ישיבת מרכז התנועה, 20 בפברואר 1955, מזב"י 5-2-1.

34. 'מרד נגד משטר מפא"י', מאמר מערכת, הארץ, 28 ביולי 1955.

35. משה מייזוס, 'ד' בן-גוריון, 'י אלון, 'מ' בגין, מעריב, 14 ביולי 1955.

לתוצאות שהשיגה בבחירות לאספה המכוננת שש שנים וחצי קודם לכן, ואשר נחשבו אז לכישלון חרוץ.³⁶ מה היו הסיבות להבדלים בהתייחסות לשתי התוצאות? סיבה אחת היתה, כאמור, רמת הציפיות: ב־1949 הן הרקיעו שחקים, ואילו ב־1955 הציפייה היתה שהתנועה תשמור על הכוח שהשיגה ארבע שנים קודם לכן, כלומר תקבל 8 מנדטים ואולי אף פחות. על רמת הציפיות הנמוכה העידה העובדה שברשימת המועמדים שהוכנה לקראת הבחירות 'איש לא רצה להיות מועמד במקום שלמטה מן השמיני או התשיעי ברשימה. ראו בכך הדחה'.³⁷ הן אוהדי התנועה ותומכיה והן משקיפים ניטרלים לא ציפו לכך שתכפיל את כוחה. יוחנן בדר כתב בעניין זה: 'הגענו ליום הבחירות (26.7.55) מה יהיה? העיתונים ניבאו לנו זמן מה ירידה נוספת אך ערב יום הבחירות אמר לי "מבין" אחד: הנושא בבחירות אלו – עניני הביטחון ותשמרו על מספר המאנדטים שיש לכם. [חיים] לנדאו האופטימיסט שיצא לחוץ לארץ לגייס כסף לבחירות סיפר שם לחברינו שיש סיכוי לעלות עד תריסר מאנדטים. אמרו לו: לנו יספיק שתשיגו מאנדאט אחד נוסף'.³⁸

פער זה בין ההערכות שרווחו לפני הבחירות ובין תוצאותיהן האמיתיות הביא אפוא לכך שתוצאות אלה נתפסו כהישג מרשים ביותר. יתרה מזו, תוצאות הבחירות הוכיחו כי חרות אינה אפיזודה חולפת, אלא עובדה קיימת במפה הפוליטית. אך היתה סיבה נוספת להצלחתה: זאת היתה הפעם הראשונה שחרות היתה לכתובת העיקרית למאוכזבי מפא"י, גם בקרב העולים החדשים. במפא"י היו ערים לתופעה זו, ומבחינתם היא היתה תופעה מדאיגה. בהדור, עיתון הערב של מפא"י, נכתב: 'שכונות העוני, המעברות, הבדונים, ההזנחה, הבשילו את פרי הביאוסים – התחדשותה של הסכנה הפאשיסטית בישראל בדמות "חרות"'.³⁹ בדיון שנסב על תוצאות ההצבעה טען מזכיר תנועת החרות, אברהם דרורי,⁴⁰ כי גורמים מספר הביאו להצלחתה בבחירות. אחד המרכזיים שבהם היה, לטענתו, העובדה שמערכת הבחירות היתה מתוכננת לפרטיה, ותכנון קפדני זה בא לידי ביטוי בכל התחומים המרכזיים: בארגון, בהסברה וגם בתחום הכספי, שהיה הבעייתי ביותר. ביטוי נוסף לתכנון הדקדקני היה ההכנות היסודיות למערכת הבחירות, שהתנועה עסקה בהן במשך יותר משנה. הדברים אמנם לא נאמרו מפורשות, אך דרך פעולתה במערכת בחירות זו עמדה בניגוד גמור לדרך שבה ניגשה לבחירות ארבע שנים קודם לכן, כשקופתה מרוקנת לחלוטין. הבדל נוסף היה שב־1951 היתה חרות תנועה מפוררת, ללא יד מכוונת, ואילו עתה התנהל הכול בשליטה מלאה.

36. ב־1949 קיבלה חרות 14 מנדטים (11.4%) וב־1955 – 15 מנדטים (12.5%).

37. בדר, הכנסת ואני, עמ' 88.

38. שם, עמ' 89.

39. 'סיכום ראשון', הדור, 28 ביולי 1955. בעניין זה ראו: יחיעם ויץ, 'מפלגה מתמודדת עם כשלונה – מפא"י לנוכח הבחירות לכנסת השלישית', קתדרה, 77 (תשרי תשנ"ו), עמ' 138-124.

40. 'דברי מזכיר התנועה אברהם דרורי במושב הפתיחה של המועצה הארצית, 8 בספטמבר 1955', חרות, 11 בספטמבר 1955.

בהמשך דבריו התמקד דרורי בשתי סוגיות. הראשונה היתה פרופיל מצביעי חרות. הוא העריך כי המאגר האלקטורלי שלה מורכב משלושה יסודות עיקריים: הדור הצעיר, המעמד הבינוני-נמוך והמגזרים המקופחים בחברה. השאלה השנייה היתה ממי 'ירשה' התנועה את הקולות החדשים שהעניקו לה את הניצחון הגדול. דרורי העריך כי מקורם בשני מאגרים עיקריים. ראשית, הוא טען, 'קולות רבים שניתנו ב-1951 לציונים הכלליים בעת המיוחדת, ניתנו הפעם לתנועתנו'. המאגר השני - והמרכזי - היה לטענתו מאגר של קולות שעברו ישירות ממפא"י לחרות. על כך אמר דרורי: 'הורדנו ממשית את כוחה של מפא"י וקולות שניתנו למפא"י משך דור לפעמים, או בבחירות הקודמות בלבד, נתנו הפעם לתנועתנו. ירידתה של מפא"י - עלייתה של תנועתנו היתה מגורמיה העיקריים, או אף גורמה העיקרי'. בסיכום דבריו הדגיש דרורי כי הביטוי הבולט ביותר להצלחתה של חרות בבחירות הוא העובדה שהצליחה לפרוץ את מחסום 'קופת הברזל' שלה, כלומר לזכות ביותר מ-50 אלף הקולות שקיבלה ב-1951, שיריבים וידידים כאחד ראו בהם קולות בטוחים. פריצה זו, לימין ולשמאל כאחד, הביאה לכך שהפעם תמכו בה 107 אלף מצביעים.

על ההבדלים שבין תוצאות הבחירות לכנסת הראשונה לבין תוצאות הבחירות לכנסת השלישית - תוצאות דומות לכאורה - עמד גם הסוציולוג אמיתי עציוני.⁴¹ הוא טען כי בוחרי חרות בבחירות לכנסת הראשונה הצביעו בעבורה בעיקר בזכות תרומתה לגירוש הבריטים מהארץ. השפעתו של גורם זה נחלשה בבחירות לכנסת השנייה, ובכך ראה עציוני את אחת הסיבות לירידת כוחה של חרות באותן בחירות. את עלייתה המחודשת הוא תלה בכוחות ובגורמים חדשים, 'הנעוצים בשורשי החברה הישראלית'. אחד מהם היה, לטענתו, 'מרד הבורגנות הזעירה', שחששה מארגוני הענק והמונופולים של מפא"י והתאכזבה מהציונים הכלליים, 'שלא השביעו את רצון הדגים ודאגו רק ללוויתנים'. אך היה גורם נוסף, חשוב לאין ערוך. עציוני טען כי גורם זה 'עלול להפוך את עליית חירות לגורם של קבע בחיים הפוליטיים והחברתיים של ישראל'. הוא הגדירו כ'זעקת החמס על ההפליה העדתית', שממנה נובע כי 'נצחון חירות בבחירות לכנסת השלישית הוא במידה רבה כשלון מדיניות הקליטה של מפא"י'. בעניין זה כתב עציוני:

[הניצחון] הוא ביטוי של קליטה פגומה של רבבות עולים, רובם בני עדות המזרח, ביישוב הוותיק; הוא פרי הצטברות רגשות קיפוח והתמרמרות בקרב העלייה. התמרמרות הנובעת מהרגשת הפליה עדתית, הרגשה הנובעת מאי השתזרות העולים ביישוב, מן התהום בין ישראל אחת לשנייה. בטעות סוברים שיש כאן בעיה כלכלית [...] [אולם] הכישלון של מדיניות הקליטה הוא הרבה יותר חברתי מאשר הוא כלכלי. העולים ואף בני הוותיקים - בני עדות המזרח - הסגורים בישראל השנייה כאותו קובלן של מוסיןזון, מרגישים עצמם נחותים בהשוואה לאשכנזים של ישראל הראשונה.

41. אמיתי עציוני, "חירות", קובלן וכוס התה, הארץ, 11 באוגוסט 1955.

לטענת עצינוני, המתיחות שנבעה מתחושה זו של הפליה חיפשה לעצמה ביטוי, מוצא וכתובת, וחרות היא ש'נתנה למתח זה את הביטוי, את הגיבוש ואת ההנהגה' – תפקיד שיכולה למלא רק מפלגה הנמצאת באופוזיציה טוטלית. מפלגה כזאת, טען עצינוני, איננה מפלגת אלטרנטיבה, אולם סביר שתזכה לעלייה נוספת בכוחה, מאחר שעדיין לא מיצתה את הפוטנציאל שלה.

זאת ועוד, הבחירות לכנסת השלישית הביאו לשידוד מערכות במפה הפוליטית. בבחירות לכנסת השנייה תמכו רוב העולים החדשים במפא"י, מפלגת השלטון. כך ניצלה מפא"י מכישלון צורב: היא הצליחה לשמור על מעמדה כמפלגה הגדולה בכנסת⁴² וכגוף היחיד שמסוגל להרכיב את הממשלה. הן בפורומים הפנימיים של המפלגה והן בעיתונות נקבעה אז מסקנה ברורה: התמיכה המסיבית של העולים במפא"י היתה תנאי הכרחי והגורם העיקרי לנצחונה. והנה, כעבור ארבע שנים השתנתה לחלוטין המפה הפוליטית. לשינוי הזה היו כמה וכמה ביטויים, ואחד מהם היה דפוס ההצבעה של העולים. מבחינה זו התרחשו שני תהליכים שהשלימו זה את זה: ראשית, מפא"י חדלה להיות מפלגת העולים, והתמיכה שהעניקו לה ב־1951, בבחירות לכנסת השנייה, ניטלה ממנה. את התהליך הזה ניתן לתלות, בין היתר, בעובדה שב־1955 רוב העולים שחיו במדינת ישראל היו עולים ותיקים⁴³ יחסית, שהיו פחות תלויים במפלגת השלטון ומודעים יותר לעיקרי הדמוקרטיה הישראלית.⁴⁴ התהליך השני היה הפיכתה של תנועת החרות למוקד משיכה לעולים במקום מפא"י.

שתי סיבות הביאו להצלחת חרות בבחירות לכנסת השלישית. הסיבה האחת היתה, כאמור, מצעה והרטוריקה שלה, שהיו 'אקטיביסטיים', בלשון אותם ימים. ואכן, באותן בחירות התחזקו מאוד שתי מפלגות, אחדות־העבודה⁴⁵ וחרות, שהמשותף להן היה הביקורת החריפה שהטיחו בממשלת שרת. שתיהן טענו נגד פשרנותה והימנעותה מצעדים תקיפים בגבולות. בניתוחים של תוצאות הבחירות הגיעו הכול למסקנה ברורה שזו היתה הסיבה לכשלון מפא"י ולנצחונן של שתי המפלגות הללו. הקו האקטיביסטי היה אפוא יסוד מרכזי בהצלחתה של חרות. הסיבה השנייה החשובה והמרכזית להצלחתה היתה העובדה שחרות היתה למפלגת העולים החדשים. עובדה זו השפיעה על כוחה לא רק בבחירות אלה גם בשנים שלאחר מכן. עד שנת 1984, השנה שבה עלתה ש"ס על המפה הפוליטית, היתה חרות ביתם הפוליטי לא רק של העולים אלא גם של המקופחים והעשוקים. תהליך זה שינה את המערכת הפוליטית כולה למשך זמן ארוך.

42. בבחירות לכנסת הראשונה היא קיבלה 46 מנדטים (155,274 מצביעים, שהיו 35.7% מכלל המצביעים), ובבחירות לכנסת השנייה – 45 מנדטים (256,492 מצביעים, שהיו 37.3% מכלל המצביעים).

43. לשם השוואה, ב־1951 עלו ארצה 173 אלף עולים, ובשנה שלפניה (1950) עלו 169 אלף עולים. ב־1955 עלו 34 אלף, ובשנה שלפניה (1954) עלו 17 אלף בלבד.

44. כוחה של מפא"י ירד מ־45 מנדטים ל־40, והיו שטענו כי אופן הצבעתם של העולים הביא לכך.

45. בבחירות האלה הופיעה לראשונה מפלגת אחדות־העבודה. בכנסת הראשונה ובכנסת השנייה היא היתה חלק ממפ"ם 'הגדולה', וב־1954 היא התחילה את דרכה כמפלגה עצמאית. בבחירות לכנסת השלישית היא קיבלה 10 מנדטים, ואף שכוחה לא השתווה לזה שהשיגה חרות, היא הצליחה יפה בבחירות האלה.

בדיקה מדוקדקת של דפוסי ההצבעה בבחירות לכנסת השלישית מראה שחרות הצליחה במיוחד בריכוזי העולים. באזורי הוותיקים היא זכתה למעט מאוד קולות, ואילו בפרברי העולים היה ממש 'מהפך' במעמדה לעומת הישגיה בבחירות לכנסת השנייה. מאמר שבדק את תוצאות הבחירות בירושלים מציג נתונים מאלפים.⁴⁶ בשכונת בית-הכרם, פרבר טיפוסי של השכבות הבינוניות ושל אזרחים ותיקים, הצלחתה של חרות היתה מזערית - 'עלייה מבוטלת מ-1.3 אחוז ל-2 אחוזים'. לעומת זאת, בשכונת בקעה, שהיתה 'שכונה אופיינית של עולים מארצות אסיה ואפריקה', גדל שיעור הקולות שקיבלה פי שניים ויותר ביחס לתוצאות הבחירות לכנסת השנייה - מ-12.5% ל-27.9%. במעברת תלפיות, הריכוז הגדול של עולים קשי-יום ומריצים, חלה עלייה דרמטית בשיעור הקולות שקיבלה חרות: מ-13.2% ל-33.8%, עלייה של כ-232% לעומת 1951.

לדעתי, מעמדה זה של התנועה בקרב השכבות המקופחות - ולא היסוד האקטיביסטי שלה - הוא שהיה הסיבה המרכזית לעליית כוחה. וכל-כך למה? הרכיב 'האקטיביסטי' היה במידה רבה קוניונקטורלי. השפעתו היתה גדולה במערכת הבחירות של 1955, אך לאחר מכן הוא כמעט נעלם (ועל כך בהמשך). לעומת זאת, הרכיב השני - שאלת העולים בכלל, והעולים הספרדים בפרט - היה גורם קבוע בתעמולתה של חרות וגם באתוס שלה בהמשך דרכה. במידה רבה ניתן לראות את תוצאות הבחירות הללו כנצחונה האלקטורלי היחיד של חרות עד 'המהפך' שהתחולל ב-1977, והסיבה המרכזית לניצחון זה היתה הקשר שנוצר בינה לבין העולים החדשים, ובמיוחד המזרחים שבהם.

שלב הדשדוש במקום (1955-1959)

בשנים 1955-1959 לא הצליחה חרות להמשיך את המומנטום של השנים 1952-1955. בבחירות לכנסת הרביעית, שנערכו ב-1959, גדל מעט כוחה והיא קיבלה 17 מנדטים,⁴⁷ אולם הישג זה לא שינה את מעמדה במפה הפוליטית. היא נותרה המפלגה השנייה בגודלה בכנסת ומפלגת האופוזיציה הראשית, אך החלום של כיבוש השלטון הלך והתרחק. הסיבה לכך היתה נצחונה של מפא"י, שבאותן בחירות הגדילה את כוחה מ-40 ל-47 מנדטים. בעניין זה נכתב כי 'תוצאות הבחירות לכנסת הרביעית [...] הכזיבו את אוהדי התנועה הלאומית'.⁴⁸ ואכן, ראשי התנועה חשו שמדובר במפלה צורבת. הסיבה העיקרית לתחושתם זו היתה הפער בין הציפיות לבין המציאות. לפני הבחירות ציפו הכול שכמו בבחירות לכנסת השלישית,

46. אורי רענן, 'עיון בתוצאות הבחירות - ניתוח קצת עובדות סטטיסטיות', מולד, 84 (יולי 1955), עמ' 267-262.

47. בבחירות תמכו בה 130,515 מצביעים, שהיו 13.4% מכלל המצביעים. הפער בין שיעור זה לבין אחוז המצביעים שתמכו בה בבחירות הקודמות היה נמוך ביותר: פחות מאחוז אחד (בי-1955 תמכו בה 12.6%).

48. יהושע אופיר, ספר העובד הלאומי, ב, שנות המדינה, תל-אביב 1982, עמ' 247.

גם הפעם תזכה התנועה להצלחה ותנגוס בנתח נכבד מבוחרי מפא"י. ציפייה זו נבעה, בין היתר, מתוצאות הבחירות לוועידת ההסתדרות, שנערכו ב־17 במאי 1959. בבחירות אלה הפסידה מפא"י חלק זעיר מהרוב המוחלט שהיה לה בהסתדרות – פחות מ־2%.⁴⁹ אף שההפסד היה קל, הוא עורר תחושה ברורה שמפא"י ספגה מכה לא קלה. ראשי מפא"י עצמם הודו שכוחה אכן ירד. גיורא יוספטל, המזכיר הכללי של המפלגה, הודה בכישלון, אף שהקולות שאבדו היו מעטים.

אנשי חרות אימצו את האווירה הזאת בחדווה. בדפי ההסברה של מרכז התנועה נטען כי המסקנה הברורה העולה מתוצאות הבחירות להסתדרות היא שירידת מפא"י היא בלתי־נמנעת. באחד הדפים הללו נאמר כי 'הנעלם הגדול של תוצאות הבחירות לכנסת הרביעית לא נתגלה בבחירות 'הסתדרות', אך סדק צר וממנו נראות בברור: 'ירידת מפא"י'.⁵⁰ התוצאות האלה עוררו אפוא תקוות גדולות בקרב חברי המפלגה ותומכיה: לזכות בניצחון סוחף, או לפחות לקבל נתח מכוחה של מפא"י המתפוררת.

אחת הסיבות לכשלונה היחסי של חרות בבחירות האלה היתה הדרך האפקטיבית שבה השתמשה תעמולת מפא"י בפרשת האופנועים שליוו את מכוניתו של מנחם בגין במהלך מערכת הבחירות. שימוש במוטיב זה, וגם הזכרתן של הפגנות הענק האלימות שארגנה חרות בינואר 1952, כשבכנסת נערך דיון על המשא־ומתן עם גרמניה המערבית, יצרו לבגין תדמית שהרתיעה לא מעט בוחרים. על 'מסע האופנועים' כתב בן־גוריון ביומנו: 'בגין] עבר אתמול [...] בקדילק פתוח כשלפניו רצים 20 רוכבי אופנוע, ועיתון חרות בישר הבוקר באותיות ענק על "מסע נצחון של בגין". קיום מפלגה בישראל היא כתם שחור על הדימוקרטיה הישראלית'.⁵¹ גם נאומיו המתלהמים של בגין היו בבחינת חרב פיפיות. יוסף אלמוגי, שהיה אז ראש מטה הבחירות של מפא"י, כתב שרבים בציבור הרחב הסתייגו ונרתעו מדברי בגין.⁵² סיבה נוספת לכישלון היתה ירידת כוחו של המסר האקטיביסטי. הבחירות נערכו בימים שלאחר מערכת סיני. הציבור ראה ב'זקן', דוד בן־גוריון, את 'אדריכל הניצחון', ורמטכ"ל סיני, משה דיין, היה ברשימת מפא"י. בנסיבות אלה אבד טעמן של ההתקפות על מפא"י הן מימין, מצד חרות, והן משמאל, מצד אחדות־העבודה. זאת ועוד, היה הבדל גדול בין המצב במדינה בשנת 1955 לבין מצבה בשנת 1959. ב־1955 הסתייג הציבור מן המדיניות של ממשלת שרת וחי בתחושה קשה של חרדת קיום. לאחר מערכת סיני נעלמה התחושה הזאת. ב־1959 היתה האווירה שונה לגמרי, והציבור חי בשלווה יחסית. במצב זה קשה היה לנפנף בסממה ששימשה את חרות בבחירות של 1955, ולפיה 'הממשלה מפקירה את הביטחון של המדינה והתושבים'. גם נסיבות אלה תרמו אפוא לכשלונה של חרות ולמפלתה הגדולה של אחדות־העבודה.⁵³

49. ב־1955 קיבלה מפא"י 57.7% מכלל הקולות, ועתה קיבלה 55.5% מהם.
 50. ראשי פרקים להסברה של אגף ההסברה, סוף מרס 1959, מזב"י, 5-4-14-1.
 51. 'יומן בן־גוריון', 3 בנובמבר 1959, אב"ג.
 52. יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 175.
 53. היא ירדה מ־10 מנדטים ל־7 מנדטים.

ההערכה שתוצאות הבחירות לא היו הצלחה מרשימה מבחינתה של חרות היתה מקובלת על הכול. עם היוודע התוצאות הראשונות אמר מנחם בגין: 'לא השגנו את מטרנתנו המוצהרת ויריבתנו הראשית, מפא"י, יכולה לרשום לעצמה הישג ניכר לטובתה. שתי עובדות אלה אין לטשטשן.⁵⁴ על כך כתב בן-גוריון בלעג: 'אה"ע מודה בכשלון, וכמובן בגין. יש להם ברירה?⁵⁵

אירוע נוסף שהטביע את חותמו על מערכת הבחירות הזאת היה המהומות שפרצו בוואדי סאליב שבחיפה התחתית בקיץ 1959, כשלושה חודשים לפני הבחירות. מה היתה השפעתו של אירוע זה על תוצאות הבחירות? אפשר היה להניח שחרות תצא נשכרת ממנו – הרי היא היתה למפלגת העולים, ובפרט למפלגתם של עולי צפון אפריקה. ואולם, מפא"י היא שקצרה את הפירות של 'מהומות העדתיות הראשונות במדינה', והיו שטענו כי הן היו הגורם המרכזי להצלחתה המסחררת. בדר כתב⁵⁶ שמפא"י דגה במים עכורים, בהסיתה את הציבור נגד חרות בטענה שחרות הדיחה את אנשי השכונה למעשי האלימות הקשים. לגרסתו של בדר, בהסתה זו יצרה לעצמה מפא"י דימוי חדש, של גורם האחראי 'להבטחת סדר ויציבות בחברה הישראלית ובתור המגן נגד סכנת ואדי סאליב'. כך עלה בידה למצוא אוזן קשבת והבנה בקרב השכבות הבינוניות – העובדים המבוססים ובפרט בעלי היכולת – שחששו מהרס 'הסדר והחוק'. נראה שמפא"י עוררה במעמד זה חרדות ורגשות רדומים, רגשות שהתעוררו גם בימים הלא-רחוקים של ההפגנות הסוערות נגד המשא-ומתן הישיר עם גרמניה. בסכמו את הסוגיה טען בדר כי 'ואדי סאליב הפך להיות קלף חשוב בתעמולת הבחירות של מפא"י'.

בעניין כשלונה של חרות יש להעיר עוד כמה הערות. ראשית, נראה שתעמולת מפא"י היתה מאוד אפקטיבית. היא הצליחה לעצב את דמותו של מנחם בגין כ'דומן', כמנהיג של תנועה העלול לקעקע את יסודות הדמוקרטיה הישראלית הצעירה. שנית, התחושה ששררה אז היתה שכשלונה של חרות דומה מאוד לכישלון שנחלה בבחירות לכנסת הראשונה: לא היה זה כישלון צורב כמו בבחירות לכנסת השנייה, אלא תחושת כישלון שנבעה מן האכזבה לנוכח הפער שבין הציפיות לבין התוצאות. כמו בבחירות לכנסת הראשונה, גם הפעם נדמה היה שהתנועה מיצתה את פוטנציאל בוחריה ולכן מצאה עצמה בדרך ללא מוצא. ושלישית, בתקופה הנדונה פג קסם דימויו של בגין כ'מנהיג חזק'. באותם ימים היה למדינה מנהיג חזק – דוד בן-גוריון, שמעמדו בקרב הציבור היה בשיאו לאחר מבצע סיני. הססמה 'הגידו "כן" לזקן!', שהובילה את תעמולת מפא"י בבחירות האלה, משקפת את האווירה ששררה סביב המנהיג הנערץ. מכאן נגזרה גם ההשוואה בינו לבין בגין: בן-גוריון נתפס בעיני הציבור כמנהיג חזק ובמרץ שהחליט החלטות גורליות, אך גם כמנהיג אחראי וזהיר. לעומת זאת,

54. מנחם בגין, 'נשרת את העם באופוזיציה', הארץ, 5 בנובמבר 1959.

55. יומן בן-גוריון, 5 בנובמבר 1959, אב"ג. אחדות-העבודה איבדה כמעט שליש מכוחה – 10% מנדטים שהיו לה בכנסת השלישית ירדה ל-7 מנדטים בכנסת הרביעית.

56. בדר, הכנסת ואני, עמ' 122-123.

בגין נתפס כמנהיג הרפתקן ואפילו מסוכן. הציבור חשש שהוא אינו מסוגל לשמור על הקיים. בשלהי שנות החמישים חש הציבור שסוף־סוף הגיע למנוחה ולנחלה ולשלווה יחסית לאחר שנים קשות של מתח בטחוני וחרדת קיום, ולכן לא רצה לבחור במנהיג העלול לסכן את ישיבתו 'תחת גפנו ותחת תאנתו'.

כאן יש להעיר הערה נוספת בעניין דימויו של מנחם בגין. כאמור, תעמולת מפא"י והאווירה הכללית יצרו לבגין דימוי דמוני. הזכרונות הטריים מן המהומות נגד 'השילומים', פרשת האפנועים שליוו את מכוניתו ואפילו המסקנה מן המהומות בוואדי סאליב – כל אלה גרמו לו להיקלט בתודעת הציבור כאדם המסכן את הדמוקרטיה וגם את הסדר הציבורי. ואולם, זאת היתה הפעם האחרונה שיריביו יכלו להשתמש בדימוי הזה. שנה לאחר מכן, בימי 'הפרשה', התחולל 'מהפך' בדימויו של בן־גוריון. כעת הוא נתפס בעיני חלק ניכר מן הציבור כזקן נרגז המסכן את הדמוקרטיה. דימוי זה הביא לשינוי גם בדימויו של בגין. בעיני חלק מן הציבור הוא הפך מגורם המסכן את הדמוקרטיה לאדם המגן עליה. במידה רבה היה אפוא קשר הדוק בין דימוייהם של שני המנהיגים.

כמה חודשים לאחר הבחירות התחוללה 'פרשת לבון', שהביאה לטלטלה במערכת הפוליטית ולמעשה בחברה הישראלית כולה. בימי 'הפרשה' נקטה חרות עמדה ברורה ביותר בזכות לבון ונגד בן־גוריון. עמדה זו עוררה את זעמו של בן־גוריון. ביומנו ניתן למצוא לא מעט סימנים לחרונו. כך, לדוגמה, במחצית אוקטובר 1960, כמה שבועות לאחר פרוץ 'הפרשה', הוא כתב בסרקוזם: 'מחול השדים של באדר, לבון עם קומפני לא רק נמשך אלא מתחזק'.⁵⁷ מה הניע את חרות לנקוט עמדה זו? בין חרות ללבון לא היו קשרים מיוחדים. להפך, לבון ראה בה מפלגה אנטי־דמוקרטית ואפילו פשיסטית, ובמערכת הבחירות לכנסת הרביעית התבטא נגדה בחריפות. המניע של חרות לא היה אפוא 'אהבת פנחס' אלא 'שנאת דוד'. לאחר הכישלון בבחירות הבינו ראשי חרות כי יום הניצחון על מפא"י הולך וקרב, ובה־בעת גם תפסו לפתע, כשם שתפס אז כל הציבור בארץ, ש'רגלי החמר' של המנהיג הקשיש למעשה עירומות. זאת היתה ההודמנות הגדולה של חרות לערער את מעמדו, את הכריזמה שלו ואת יוקרתו – ועמם גם את מפלגתו.

יתרה מזו, באותה עת נוצרה קואליציה אד־הוק, שהורכבה מגורמים מאוד מכובדים. נכללו בה לא רק מפלגות השמאל הציוני – מפ"ם ואחדות־העבודה – אלא גם אישים חשובים מן הממסד האקדמי. כך מצאו עצמם ראשי חרות, 'הכבשה השחורה' של הפוליטיקה הישראלית, חוברים אל חבורה יוקרתית,⁵⁸ וחרות היתה לראש החץ בהתארגנות שנועדה להדיח את האב־המייסד מראשות המדינה. 'הפרשה' היתה אפוא נקודת מפנה במעמדו של בגין בבימה הפוליטית ובעיני הציבור כולו.

57. יומן בן־גוריון, 19 באוקטובר 1960, אב"ג.

58. הקואליציה אד־הוק הזאת התארגנה עוד לפני כן כ'קואליציית ניר'. בפברואר 1959, לאחר מות יושב־ראש הכנסת הראשון, יוסף ספרינצק, הצליחו כמה סיעות לבחור את חבר־הכנסת נחום ניר מאחדות־העבודה ליושב־ראש הכנסת ולהפיל את מועמדותו של חבר־הכנסת ברל לוקר ממפא"י. יוזמת ההתארגנות היתה של יוחנן בדר. ראו: בדר, הכנסת ואני, עמ' 117-120.

שלב החיפוש אחר שותף למאבק למען החלפת השלטון (1961–1965)

בדרמה של 'פרשת לבון' מילאה תנועת החרות תפקיד מרכזי ביותר, ובימי פרשה זו התחולל מפנה הן בתדמיתה והן במעמדה של מפלגת השלטון. אך למרות השינוי הזה, בבחירות לכנסת החמישית, שנערכו ב־15 באוגוסט 1961 בצל 'פרשת לבון',⁵⁹ לא עלה בידי חרות להגדיל את כוחה. היא קיבלה 17 מנדטים – אותו מספר מנדטים שקיבלה בבחירות הקודמות. אמנם מפא"י איבדה הפעם 6 מנדטים, אך תנועת החרות לא זכתה אף באחד מהם.⁶⁰ בקהילה הפוליטית ובקרב אנשי התקשורת שררה תחושה שתנועת החרות לא תגרוף הצלחה בבחירות. יום לאחר הבחירות נכתב כי 'כמעט איש לא ציפה לכך ש"חרות" תעלה: רוב המשקיפים ניבאו לה ירידה'.⁶¹ אנשי התנועה אמנם היו מודעים לכך, אך בכל זאת חשו תחושה כבדה בקשר לתוצאות הבחירות. העובדה שתנועתם לא הצליחה לנסוק למרות הנתונים המצוינים הביאה אותם לשקול מחדש את דרכה ולתור אחר דרך חדשה שתוביל אותה לשלטון. עיקרה של התוכנית שנתגבשה היה ליצור גוש פוליטי חדש, הגוש האזרחי-ימני, שבראשותו יעמדו תנועת החרות ומנהיגה מנחם בגין. גוש זה, כך סברו, עשוי להיות בסיס חדש להחלפת השלטון.

הרעיון הזה לא היה חדש. מנחם בגין הגה אותו לראשונה בשלהי 1955, כשתנועת החרות (15 מנדטים) ומפלגת הציונים-הכלליים (13 מנדטים) היו שוות בגודלן. בגין פנה אז לפרץ ברנשטיין, יושב-ראש הציונים-הכלליים, והציע לו לאחד את שתי המפלגות. הדיונים טורפו בשל גורם אידאולוגי: הציונים-הכלליים לא הסכימו לקבל את עקרון שלמות המולדת, אף כי עקרונית תמכו בהצעה. כעבור שנתיים, ב־1958, שוב החלו מגעים בין שתי המפלגות, ובחודש מאי באותה שנה כמעט הגיעו השתיים להסכם איחוד. הגורם שהכשיל את הדיונים היה הוויכוח בשאלה מי יעמוד בראש הרשימה המשותפת: ברנשטיין או בגין. במידה רבה הביאו הציונים-הכלליים לקץ הדיונים בהציגם את השאלה הזאת. רבים מראשי המפלגה התנגדו לאיחוד המיועד, ובדיוני המפלגה קבעו כי הוא עלול לחבל בסיכוי האלקטורלי שלה.

באפריל 1961, לאחר כשלוש השנים וכשלוש השנים הכבד בבחירות לכנסת הרביעית,⁶² התאחדו הציונים-הכלליים עם המפלגה הפרוגרסיבית וביחד הקימו את המפלגה הליברלית. בקיץ 1961 נוצר מצב פוליטי חדש, שהביא להעלאתו של רעיון האיחוד פעם נוספת. למצב הזה היו שלושה היבטים עיקריים: הנזק הקשה שהסבה 'פרשת לבון' לתדמיתם של מפלגת

59. הכנסת הרביעית פיזרה את עצמה לאחר שבין-גוריון, שהתפטר בינואר 1961, לא הצליח להרכיב ממשלה חדשה.

60. מהמנדטים האלה זכתה המפלגה הליברלית ב־3, מק"י ב־2 ואחדות-העבודה באחד.

61. 'עם הנעילה', מאמר המערכת, הארץ, 16 באוגוסט 1961.

62. הם איבדו יותר משליש מכוחם וקיבלו בבחירות האלה רק 8 מנדטים, במקום 13 מנדטים שהיו להם בכנסת השלישית.

השלטון ושל העומד בראשה; הקמת המפלגה הליברלית - בימי הקמתה היו שסברו כי ייסודה הוא מאורע פוליטי חשוב ביותר וקיוו שתהפוך לגוף פוליטי שווה-ערך למפא"י; וההכרה שחלחלה בקרב ראשי תנועת החרות, שנוכחו לדעת כי תנועתם אינה מצליחה לנסוק. בעניין זה כתב יונתן שפירא כי 'בסוף שנות החמישים ותחילת השישים, לאחר הבחירות של 1959 ו-1961, התברר כי חרות דורכת במקום ואינה מצליחה להגדיל את כוחה האלקטורלי. כתוצאה מכך המשיכה להיות מפלגת אופוזיציה נטולת השפעה במערכת הממשלתית [...]'. פרשנים פוליטיים באותה תקופה סברו שחרות במתכונתה הקיימת מיצתה את מאגר תומכיה.⁶³

ב-8 באוגוסט 1961, ערב הבחירות, פנה בגין לנשיאי המפלגה החדשה - פנחס רוזן ופרץ ברנשטיין - והציע להם להקים גוש פרלמנטרי משותף לשתי מפלגות: תנועת החרות והמפלגה הליברלית. רוזן, שהיה שותף נאמן לשלטון מפא"י במשך שנים רבות,⁶⁴ דחה את ההצעה על הסף. גם פרץ ברנשטיין סירב לה, אך סירובו לא היה נחרץ.⁶⁵ ב-1963 פנה בגין למפלגה הליברלית, שנותרה לשבת על ספסלי האופוזיציה,⁶⁶ בהצעה נוספת בנושא זה, ואף העלה את העניין בנאומו המרכזי בפתחת הוועידה השביעית של התנועה, בינואר 1963.⁶⁷ גם הפעם נדחתה פנייתו, לאחר שמרכז המפלגה הליברלית התנגד לה ברוב ניכר של 42 מול 8. ואולם, אף שבעקבות התנגדותם הגורפת של אנשי המפלגה הליברלית ירדה הצעתו של בגין מהפרק למשך תקופה מסוימת, במפלגה עצמה התגבשה קבוצה שהתנגדה לעמדת ראשיה ותמכה באיחוד עם תנועת החרות. רוב אנשי אותה קבוצה היו חברי הציונים-הכלליים, ובראשם עמד חבר-הכנסת יוסף סרלין.

באותן שנים התחולל אירוע שהביא לשינוי בתדמיתם ובמעמדם של חרות ושל מנהיגה: התפטרותו של בן-גוריון מראשות הממשלה ביוני 1963. לשינוי הזה תרמו שלושה גורמים נוספים. האחד היה העובדה שבדמדומי שלטונו השתלח בן-גוריון בבגין בגסות ובפראות. בשנה שהתפטר הוא השווה את בגין תדיר להיטלר. עוד בימי הוויכוח האלים בעניין 'השילומים' השתמש בן-גוריון בכינויים קשים ומעליבים כדי לאפיין את יריבו, אבל רק בסוף ימי שלטונו הוא העז לפרוץ את הטאבו הזה. ואולם, כעת הביאה התנהגותו זו כלפי בגין וכלפי חרות לכך שבעולם הפוליטי, ואפילו בקרב מקצת אנשי מפא"י, נתפס בגין כקורבן התנהגותו הפרועה וגחמותיו של 'הזקן'.

הגורם השני היה עמידתו של בגין כראש-החץ במאבק נגד ראש הממשלה בשאלת המדענים הגרמנים במצרים. בגין חבר לכמה גורמים פוליטיים שהתנגדו למדיניותו הפרו-גרמנית של בן-גוריון, ובהם מתנגדיה המסורתיים של מפא"י - אחדות-העבודה ומפ"ם, וגם אישים

63. שפירא, לשלטון בחרתנו, עמ' 133.

64. הוא כיהן כשר המשפטים בממשלות מפא"י בשנים 1948-1951 ו-1952-1961.

65. אופיר, ספר העובד הלאומי, עמ' 284-286.

66. שותפי מפא"י לממשלה שהורכבה לאחר הבחירות לכנסת החמישית היו מפד"ל ואחדות-העבודה, ולא המפלגה הליברלית.

67. אופיר, ספר העובד הלאומי, עמ' 328-329.

חשובים ב'מעגל הפנימי' של ראש הממשלה: שרת החוץ גולדה מאיר ואיסר הראל, הממונה על שירותי הביטחון. כך הפך בגין לבעל-בריתם הפוליטי של אנשי לב הממסד, והתקדם שלב נוסף בתהליך הלגיטימציה שלו.⁶⁸

הגורם השלישי שהשפיע על השינוי בתדמיתו של בגין היה השינויים שהתחוללו בצמרת השלטון: ביוני 1963 נבחר לוי אשכול לראש הממשלה ולשר הביטחון במקום דוד בן-גוריון. אשכול שינה את האווירה במדינה, בהשרותו רוח של פיוס ופשרה פנימית במקום תחושת המחנק והמתח ששררה בזמן קודמו בתפקיד. בניגוד לבן-גוריון הוא ניהל מערכת יחסים תקינה עם ראשי תנועת החרות ונפגש עמם באופן סדיר. זמן קצר לאחר בחירתו, במרס 1964, העביר אשכול בממשלה את ההחלטה להעלות ארצה את עצמותיו של זאב ז'בוטינסקי. ההחלטה עוררה את זעמו של דוד בן-גוריון, שבכל תקופת כהונתו נמנע מלהעבירה. יוחנן בדר טען כי 'החלטת אשכול נתקבלה ברבים כעין "הצהרת העצמאות" של אשכול מבן-גוריון'.⁶⁹ אשכול אף השתתף בוועידה השמינית של התנועה, שנערכה בקיץ 1966, וכך היה לראש הממשלה הראשון שכיבד בנוכחותו ועידה של חרות. האווירה הזאת תרמה לשינוי מעמדו של בגין. עד אז הוא היה האדם שישב ליד חברי-הכנסת יוחנן בדר, ומאותה עת הוא הפך להיות 'חברי-הכנסת מנחם בגין' בזכות עצמו.

בשלהי 1964 שב בגין והעלה את יוזמת האיחוד עם המפלגה הליברלית. הפעם היתה תגובתה שונה: 20 מחברי ההנהלה תמכו בהצעה לפתוח במשא-ומתן עם חרות, ורק 15 התנגדו לה. הליברלים שינו את עמדתם בגלל שתי סיבות. הסיבה האחת היתה פנימית: 'בתחילת ימי הכנסת החמישית הם רצו להתקבל לקואליציה, ובשנת 1965 חיכו למבחן הבחירות'.⁷⁰ הסיבה השנייה היתה חיצונית: בשלהי 1964 פתחו מפא"י ואחדות-העבודה במשא-ומתן על כינון מערך 'שמאלי', והמשא-ומתן להקמת גח"ל היה התשובה 'הימנית' למגעים אלה.

הסכם גח"ל, שנחתם באפריל 1965, היה דומה למדי להסכם שנחתם בין הציונים-הככליים למפלגה הפרוגרסיבית ב-1961. ההבדלים ביניהם התבטאו בשלושה נושאים: יחסי דת ומדינה, היחס לגרמניה ושאלת שלמות המולדת. בגין תבע כי עקרון שלמות המולדת יעוגן במצע גח"ל. כשנתקל בסירוב הליברלים הסכים שבמצע יירשם כי 'תנועת החרות מכריזה כי זכותו של עם ישראל על ארץ-ישראל אינה ניתנת לערעור', ניסוח שמשמעו היה שעיקרון זה מחייב רק את תנועת החרות ולא את הליברלים.⁷¹ אחד הדברים שבאו לידי ביטוי בהסכם גח"ל היה נכונותו של מנחם בגין להעניק לשותפיו

68. על כך ראו: ויין, 'הדגל החלופי', עמ' 457-461.

69. בדר, הכנסת ואני, עמ' 174. על יחסו של אשכול לתנועת החרות ולמנחם בגין ראו: ארנון למפרום וחגי צורף (עורכים), לוי אשכול – ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1969-1895), ירושלים 2002, עמ' 407-412.

70. בדר, הכנסת ואני, עמ' 170.

71. אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברלים, עמ' 40.

החדשים ייצוג פוליטי שהיה מעל ומעבר לכוחם הפוליטי. אף שהביאו עמם 'נדוניה' של 10 חברי-כנסת בלבד לעומת 17 שהביאה עמה תנועת החרות, ההסכם העניק להם כמעט מחצית מייצוג המפלגה בכנסת. ייצוג עודף זה היה המחיר שבגין נכון לשלם כדי לזכות במכובדות ובלגיטימיות שהעניקה לו השותפות עם המפלגה הליברלית. יש לציין כי זאת לא היתה הפעם הראשונה שנהג כך. בקיץ 1949, כשתנועת החרות התאחדה עם שרידי ה'צה"ר",⁷² הוענק לאנשי ה'צה"ר ייצוג שלא היה לו כל קשר למשקלם האלקטורלי. אז היה בגין מוכן לשלם את המחיר הזה כדי שחרות תהפוך למייצגת היחידה של המורשת הרוויזיוניסטית והיורשת היחידה של מורשת זאב ז'בוטינסקי.

האיחוד עם הליברלים היה שלב חשוב בשבירת החרם שהוטל על חרות מאז הקמתה, חרם שסממתו היתה 'בלי חרות ומק"י'. כאמור, לשבירתו תרם גם יחסו של ראש הממשלה החדש, לוי אשכול, לתנועת החרות ולמנהיגה. נוסף על כך חש הציבור כי הקמת הגוף הפוליטי החדש (גח"ל) היא צעד חשוב, העשוי לקדם את חילופי השלטון בישראל. אמנם גם בשנות החמישים היו גופים פוליטיים שלכאורה יכלו להחליף את שלטון מפא"י – כמו הציונים הכלליים בשנים 1950-1951. ואולם, נראה היה שהגוף החדש הוא בעל פוטנציאל ממשי להשיג את המטרה הנכבדה הזאת, וכפי שהדברים נוסחו אז בעיתונות, 'הקמת גח"ל הביאה ליצירת גוף אשר בפוטנציה יכול, מפאת גודלו וכלליותו, לשמש תחליף לשלטון הנוכחי'.⁷³ באותם ימים התחולל שינוי חשוב נוסף בתנועה הזאת: הקמת 'תכלת-לבן', סיעת התנועה בהסדרות הכללית.⁷⁴ את רעיון הקמתה העלה מנחם בגין בוועידה הרביעית של התנועה, שנערכה באוקטובר 1956. הרעיון נדון ארוכות במרכז התנועה, ובקיץ 1957⁷⁵ הצליחו ראשי הע"ל (הסתדרות העובדים הלאומית) לטרפדו. הם ראו בו איום על עצם קיומה של הע"ל. וכך, למרות תמיכת ראשי התנועה, ובכללם בגין עצמו, ירד רעיון זה מסדר היום התנועתי. ב-1961 הוא הועלה שוב ונדון בכל הפורומים של התנועה. הזירה המרכזית שבה התנהל הוויכוח בנושא זה היתה ועידת חרות השביעית. ועידה זו, שנערכה בינואר 1963, היתה סוערת ורוויית מתח. עיקר הוויכוח התנהל בין אריה בן-אליעזר לבין אליעזר שוסטק, המזכ"ל רב העוצמה של הע"ל. בן-אליעזר טען שהשלטון בהסדרות הוא תנאי מרכזי לשלטון מפא"י במדינה, ולכן חרות חייבת להצטרף אליה, ואילו שוסטק טען שהכוונה האמיתית בהקמת הסיעה היא לפגוע בהע"ל ואף לפרקה. בסיום הוועידה נערכה הצבעה דרמטית: 324 תמכו בהקמת הסיעה ו-257 התנגדו להקמתה. הרוב הקטן נוצר לאחר שבגין

72. על כך ראו: יחיעם ויץ, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947-1949, קריית שדה-בוקר 2002, עמ' 230-231.

73. 'המערך שהושלם', מאמר מערכת, הארץ, 27 באפריל 1961.

74. על כך ראו: יעקב רוט, 'תהליכי הקמת סיעת 'תכלת לבן' בתנועת החרות', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 426-445.

75. הוויכוח העיקרי בנושא זה התנהל בשלוש ישיבות מרכז התנועה שנערכו בחודשים יוני-אוגוסט 1957 (מזב"י, 7-1-2).

הטיל את מלוא כובד משקלו כדי לזכות בו.⁷⁶ הסיעה הוקמה כעבור שנה, במרס 1964. באפריל 1965 היא התאחדה עם איגוד העובדים הליברלים במסגרת גח"ל, שהוקמה באותו חודש, ובבחירות להסתדרות, שנערכו בספטמבר 1965, קצרה הסיעה המאוחדת הישג נאה: 15.2%.

עצם הקמתה של סיעת תכלת-לבן היתה צעד חשוב ומשמעותי בקורות תנועת החרות, וזאת מכמה טעמים. ראשית, יוזמת הקמתה של הסיעה נבעה מן המגמה להסתלק משנת העבר למען מטרות העתיד: כיבוש השלטון והשתלבות בכל מערכות המדינה והחברה. בעצם הרצון להצטרף לארגון שהתנועה הרוויזיוניסטית ניסתה לשבור אותו ('יה, בראקן') ניתן לראות סימן ועדות למגמה הזאת. שנית, בלא שהצהיר על כך מפורשות פעל מנחם בגין בדרך המנוגדת לדרכו של מורו ורבו. הוא ניסה לצבור כוח פוליטי באמצעות הצטרפות לגופי הממסד ולא כפי שנהגו בוטינסקי – בדרך של פרישה מהם. סביר להניח שבגין הסיק את מסקנותיו מהתבוננות בנתיב העגום של מורו. שלישי, כדי לסלול את הדרך לשלטון סילק בגין מתנועתו את הגורמים שהפריעו לו בדרך זו: כך קרה בשנות החמישים, כשסילק ונטרל את הגורמים הרדיקלים, וכך קרה גם בשנות השישים, כשנטרל את התנגדותה התקיפה של הע"ל להקמת סיעת תכלת-לבן.

סיכום

מאז ימי הקמתה נתפסה תנועת החרות כ'עוף מוזר' בזירה הפוליטית וכגוף פוליטי שלא הפנים את הכללים הפוליטיים המקובלים. לתפיסה זו היו כמה סיבות. הראשונה והבסיסית שבהן היתה מקור גידולה: היא היתה המפלגה היחידה שצמחה ממחתרת לוחמת שלא היתה חלק מן 'היישוב המאורגן', ולא זו בלבד אלא שאותה מחתרת, האצ"ל, נולדה בחטא – היא באה לעולם בעקבות צעד שעיקרו היה פרישה ממוסדות היישוב וסירוב לקבל את מרותם. בשנות הארבעים, ובמיוחד לאחר שמנחם בגין נבחר למפקדה, היא מרדה לא רק בשלטון המנדט הבריטי אלא גם במרות היישוב ואף במרות הצה"ר – המפלגה הפוליטית של התנועה הרוויזיוניסטית. כשקמה תנועה החרות היא נתפסה אפוא כסמל וכעדות לצעד הפרישה. לאחר הקמתה סיפקה חרות עצמה הוכחות לתחושה העמוקה שאכן היא קשורה לעולם חריג ובלתי-לגיטימי. ההוכחה הראשונה לכך היתה פרשת אלטלנה, שפגעה פגיעה חמורה בסיכוייה של חרות בבחירות לכנסת הראשונה.⁷⁷ ההוכחה השנייה היתה הוויכוח שהתנהל בוועידה השנייה של התנועה, בפברואר 1951. הוא הוכיח שחלק ניכר מאנשי התנועה, ובכללם ראשיה, אינם מקבלים את כללי המשחק הדמוקרטי. ההוכחה השלישית היתה התנהגות התנועה ומנהיגיה בהפגנות הסוערות נגד השילומים מגרמניה, שנערכו בירושלים בינואר

76. על הוויכוח הסוער בוועידת חרות ראו: אופיר, ספר העובד הלאומי, עמ' 328-344.

77. על כך ראו: ויץ, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית, עמ' 73-75.

1952. הוכחות אלה והחרם שהטיל ראש הממשלה על התנועה ועל מנהיגיה הביאו אותה לשולי הזירה הפוליטית. בשנים אלה דמו מעמדה ודימויה לאלה של מק"י - הגוף 'המצורע' מהשמאל.

במהלך השנים 1952-1954 קיבל בגין החלטה אסטרטגית: לפלס נתיב למרכז הזירה הפוליטית ולמצוא דרכים חדשות לזכות בתמיכתו של הציבור הישראלי. צעדו הראשון היה ההחלטות שהתקבלו בוועידה השלישית של התנועה ב־1954, החלטות שפירושן היה שחרות מקבלת עליה את כללי הדמוקרטיה. לאחר נצחון התנועה בבחירות לכנסת השלישית נקט בגין שני מהלכים שנבעו מהחלטתו זו: הוא ניסה להתאחד עם הציונים־הכלליים ולהצטרף להסתדרות הכללית. בגין אף היה מוכן לשלם בעבור תפנית זו בגישתו - למשל בקרע עם אנשי הע"ל ובנטרול היסוד הרדיקלי בתנועתו.

בשנות השישים התאפשר לחרות לממש את היוזמות שהגה בגין עשור קודם לכן. כמה סיבות הביאו לכך: ירידת כוחו של דוד בן־גוריון, היריב הגדול של בגין ושל תנועתו; התחושה שלאחר 'פרשת לבון' המצב בזירה הפוליטית נזיל; וכן השינויים שהתחוללו במחנה הימין, והעובדה שלאחר הבחירות לכנסת הרביעית היתה תנועת החרות המפלגה המשמעותית היחידה במחנה זה. כל הנסיבות הללו הביאו אפוא למימוש רעיונותיו של מנחם בגין, ובמחצית הראשונה של שנות השישים נעו הוא ותנועתו במהירות למרכז הזירה. זה היה שלב מכריע בדרכם הארוכה לשלטון.

שלב נוסף בדרך זו היה הצעדים החדשים שנקטו בתנועת החרות, ובמיוחד הקמת גח"ל. הקמתו של איחוד זה היתה אירוע מרכזי לא רק בעולמה של תנועת החרות אלא במפה הפוליטית כולה. באותה שנה חל במפה זו מהפך מכריע: הוקם המערך בין מפא"י לבין אחדות־העבודה; נוסדה רשימת פועלי ישראל (רפ"י) - הפלג בראשותו של דוד בן־גוריון, שפרש ממפא"י; וחל הפילוג בין היהודים לערבים במק"י. מאז 1948 לא היתה שנה כה משמעותית בהיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל כמו שנת 1965. נוסף על כל השינויים האלה התגבש באותה שנה גם המבנה הפוליטי החדש בדמות גח"ל. שמואל נח אייזנשטט טען⁷⁸ שבשנה הזאת, בפעם הראשונה בתולדות המדינה, נוצר גרעין של ממשלה ואופוזיציה. עד אז לא היתה בישראל אופוזיציה ממשית, אלא היו רק כמה שותפים אפשריים לממשלה, שמפא"י השתמשה בהם בהתאם לנוחיותה. הקמת גח"ל חוללה שינוי יסודי במבנה הפוליטי בישראל.

78. בהרצאת פתיחה שנשא בכנס שהוקדש ללוי אשכול והתקיים באוניברסיטת חיפה במרס 1999.